

TACITUS *DIALOGUS*-A és CICERO *BRUTUS*-A

Quis nunc feret oratorem de infirmitate valetudinis praefantem? A tacitusi *Dialogus* Aperjének szavaival (20, 1) mentegetőzött* Pannonia képviselője is botladozó franciasága miatt, nem különben azért, mivel témaválasztását indokolandónak érezte. Eredetileg «Tacite et l'éloquence» lett volna előadásom címe, amikor a Commission des Jeunes egyik ígéretes produkciójának (M. Frazier: Plutarque et l'éloquence des hommes illustres) bejelentését olvasván, elálltam a *párhuzam idős* szerepének vállalásától. Így esett a választás egy másik párhuzam kifejtésére: arra, hogy miben egyezik és miben különbözik a római ékesszólás lehanyatlásának okairól írott tacitusi *Dialogus* és a fejlődés tetőpontját önmaga működésében szemlélő Cicero történeti visszatekintése, a *Brutus*, amelynek nemcsak zárófejezeteire, hanem egészére is vonatkoztatható az antik önéletrajz monográfusának¹ megállapítása: Augustinus előtt a leg-tökéletesebb önelemzési kísérlet.

A *Dialogus* cicerói jellege közismert tény. Hosszú időközön át éppen ez a cicerói jelleg látszott összeegyeztethetetlennek a *Dialogus tacitusi* szerzőségével. Manapság, amikor a szerzőség körül sokáig dúló viták elültek, és az ún. késői datálás tétele — «une des transformations les plus extraordinaires de notre histoire de la littérature latine» (M. Durry)² — elfogadottnak tekinthető, a két *orator* viszonyát is elfogulatlanabban vizsgálhatjuk. Mindenesetre érdekes az, hogy a *Dialogus* Cicero felé mutató szálainak vizsgálói a *Brutus* szinte csak melleleg, a *De re publica*, a *De oratore*, az *Orator*, sőt a töredékekből alig rekonstruálható *Hortensius* mögött tartották és tartják számon. Ez a körülmény szolgáljon mentségünkre, hogy mi viszont majdnem teljesen a *Brutus*ra szorítkozunk.

Kezdjük egy ismert hasonlósággal, illetőleg ellentéttel. *Maternus* beszédének vége felé az ékesszólás hajdani lehetőségeiről, egyebek közt a dicsőséggel kecségtető ellenségeskedések (40,1 *ipsa inimicitiarum gloria*) ösztönző, gyújtó hatásáról van szó. *Non³ de otiosa et quieta re loquimur, et quae probitate et modestia gaudeat*, — folytatja magyarázkodás nélkül *Maternus*, — *sed est magna illa et notabilis eloquentia alumna licentiae, quam stulti libertatem vocant, comes seditionum, effrenati populi incitamentum, sine obsequio, sine servitute,⁴ contumax,*

* Az Association G. Budé XI. kongresszusán (Metz, 1983).

¹ *G. Misch*: *Gesch. der Autobiogr. I.* (Leipzig 1907) 196.

² *Entretiens de la Fond. Hardt* 4 (1956) 203.

³ *non* <*enim*> add. Muretus.

⁴ *servitute* codd., *severitate* con. Pithou coll. Cic. ad Att. X 4, 6 *obsequium in illum* (sc. *puerum indulgentia Ciceronis depravatam*) *fuit cum multa severitate*; de vö. Tac.

temeraria, adrogans, quae in bene constitutis civitatibus non oritur. Nem Gudeman volt az első, aki⁵ Maternus szavaihoz Cicero Brutusából a Themistoklés — Coriolanus — Cicero-párhuzam után következő mondatokat idézte: Görögországban a Periklés-korabeli Athén szülte az első majdnem tökéletes orator-t (II, 45), *nec enim in constituentibus rem publicam nec in bella gerentibus nec in impeditis ac regum dominatione devinctis nasci cupiditas dicendi solet*, — mondja a még 46 tavaszán is a maga békeközvetítői álmatól melengető, vagyis Caesar egyeduralmának lidércnyomásától szabadulni akaró Cicero. *Pacis est comes atque socia et iam bene constitutae civitatis alumna quaedam eloquentia.*⁶

A két párhuzamos hely közti ellentétet Gudeman hiába próbálta ki-magyarázni.⁷ Elhibázott az a következtetése is, hogy Kréta említése a szónokokat nem ismerő Sparta társaságában (Dial. 40, 3) a Brutus imént idézett szövegrészének tacitusi felhasználása ellen szólna (vö. Brut. 13, 49—50, ahol Kréta nincs említve). Koestermann⁸ helyesen utalt a De re p. két mondatára (II 1,2 és 33, 58), ahol Kréta példája együtt szerepel Spartáéval, A. Michel pedig⁹ az Annales jogtörténeti visszatekintésére (III 26, 3) és arra, hogy Plátón követői Spartát és Krétát a zsarnokságtól és a demagógiától mentes államok képviselőiként emlegették, továbbá hogy Tacitus a Dialogusban az államhatalom három típusát tekinti át: a törvények uralmát, egy emberét (*Macedones et Persae*) és mindenkiét, — *apud quos omnia populus, omnia imperiti, omnia, ut sic dixerim, omnes poterant.* Csak vigyázzunk minden szóra, különös tekintettel a Dialogus írójának korántsem «zavartalan derűjére» (Gudeman).¹⁰ Tacitus tolla a Dialogus írásakor sem volt «mintegy napsütésbe mártva» (Gudeman),¹¹ bizony «assez ambigu» az egész, amint Michel¹² írta, vagy Fr. Klingner nyelvén: «sein Fühlen ist gebrochen, sein Bewusstsein gespalten.»¹³ Egyetlen példa: «sem a makedónok, sem a perzsák, sem egyetlen más nép ékesszólásáról nincs tudomásunk, *quae certo imperio contenta fuerit*» (40, 3), — vagyis amely nép az abszolút monarchiával «meg volt elégedve»? A Lexicon Taciteum nem tesz különbséget helyünk és a többi előfordulás¹⁴ között, holott nyilvánvaló, hogy nem elégedettségről, hanem «együtt- (azaz kordában) tartásról» (*coerceri, cohiberi*) van szó.¹⁵ Ezt

Agr. 30,3 *per obsequium ac modestiam*; 42,4 ugyanígy; Dial. 41,4 *minor oratorum honor . . . est inter bonos mores et in obsequium regentis paratos* (Ann. III 65,3 *o homines ad servitutum paratos!*); Ann. III 75,2 *incorrupta libertas opp. obsequium.*

⁵ Dialogus-kommentárjában (2. kiad., Leipzig—Berlin 1914), 497.

⁶ Az E. Koestermanntól (Der tac. Dial. und Ciceros Schrift De re p. Hermes 65 [1930] 416) felhozott párhuzam (Cic. de orat. I 4,14 *posteaquam imperio omnium gentium constituto diuturnitas pacis otium confirmavit, nemo fere laudis cupidus adulescens non sibi ad dicendum studio omni enitendum putavit*) a Horatius Augustus-levelében (II 1,93 skk.) olvasható fejlődésrajzot juttatja eszünkbe: *hoc paces habuere bonae. . .* A többi is tanulságos: I 8,30; II 8,33; Orat. 41,141.

⁷ I. m. 498 sk.

⁸ I. h. 418.

⁹ Dialogus-kommentárjában, Paris 1962, *ad loc.*

¹⁰ I. m. 47: «im Dial. herrscht eine fast noch ungetrübte Heiterkeit und Ruhe.»

¹¹ Uo.: «Seine Feder war damals gleichsam noch in Sonnenlicht getaucht.»

¹² A. Michel: Tacite et le destin de l'Empire. Paris 1966, 73.

¹³ Fr. Klingner: Röm. Geisteswelt⁴. München 1961, 493.

¹⁴ Pl. Dial. 10,2 *ut semel vidit, transit et contentus est*; 30,3 *neque iis doctoribus c.*;

Germ. 18,1 *singulis uxoris c.*, stb.

¹⁵ Vö. pl. Agr. 18,6 *victos continuisse*; Hist. I. 49,4 *Hispaniam pari iustitia continuit*; Ann. XV 1,4 *non ignavia magna imperia contineri*, mint Hist. I 11,2 *quae (sc. provinciae) procuratoribus cohibentur*; Ann. IV 5,2 *cetera Africae. . . coercita*, vagy pl. Curt. Ruf. VII 6, 16; 10, 9 stb.

érezhette J. L. Burnouf, amikor a kérdéses mondatot így fordította: «Nous ne connaissons non plus d'éloquence ni en Macédoine, ni en Perse, ni chez aucune nation qui ait été *soumise* à un gouvernement régulier.»^{15/a}

A párhuzamos interpretáció során ugyanilyen aprólékos figyelmet érdemel a Brutus folytatása is. Az *orator*-név híre hovatovább nem fért meg Görögországban: az Athén kikötőjéből exportált *eloquentia* a szigetvilágon túl egész Ázsiát is bejárta, olyannyira, *ut se externis oblineret moribus omnemque illam salubritatem Atticae dictionis et quasi sanitatem perderet ac loqui paene dedisceret* (13, 51). A *De re publ.* II. könyvében — Róma helyének böles választásával kapcsolatban — a tengerparti városok és általában egész Görögország veszélyeztetettségéről olvasunk (II 4, 7): *admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur . . . etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. Az agreste Latium földjén a capta Graecia*¹⁶ olyan fejlődést indított meg, amelynek egyik betetőzője Cicero lett, az irodalom *további* sorsáról pedig majd Horatius elmélkedik az Augustus-levélben, Fr. Villeneuve szerint¹⁷ az Augustus-kori költőnemzedék halotti beszédében. És amikor a *Dialogus Messallája* a «régi dicsőségtől» (28, 2 *ab illa vetere gloria*) való elfajzás erkölcsi okait taglalja, a *rossz* kútfejét kénytelen Romulus városában megtalálni: *quae mala primum in urbe nata, mox per Italiam fusa, iam in provincias manant*. Keserves felismerése a keserves változásnak.

A. Michel — az *orator tacitus* és cicerói eszményéről szólván¹⁸ — megállapítja, hogy «Tacitus Cicerótól vette az irodalmi elmélkedésnek azt a módszerét, amelyet Cicero viszont a filozófusoknak köszönhetett.» Aper és Messalla a Brutusban tanulmányozható logikai módszer alkalmazásával próbál igazságot tenni a «régiek» és az «újak» kérdésében (17 skk.). A sajátosan filozófikus fejtegetéseket csupán két apró megfigyeléssel egészíteném ki. A. Michel ugyanúgy nem tért ki a tacitusi *querelle des anciens et des modernes* horatiusi párjára, már mint az Augustus-levél definíciós bonyodalmaira (II 1, 35 skk.), mint ahogy — viszont — C. O. Brink legújabb kommentárjából¹⁹ is hiányzik az utalás Tacitusra. Ide kívánczik továbbá az ún. *Atticum genus dicendi* *genus-voltán*ak elvitatása (Brut. 82, 284 skk.), a végén a dialektikus zárókövetkezéssel (84, 291): *ita fiet, ut non omnes, qui Attice, idem bene, sed ut omnes, qui bene, idem etiam Attice dicant*.

Ebben az összefüggésben — az oratori psychagógiával kapcsolatban (84, 290) — hangzik el a nagy színész, Roscius neve: *volo hoc oratori contingat, ut . . . qui haec* (a hallgatóság reagálását) *procul videat, etiam si quid agatur nesciat, at placere tamen et in scaena esse Roscium intellegat*. A *Dialogus* megírásáig sok víz folyt le a Tiberisen: az, ami egykor a *modern* művészet teteje volt, a Traianus korabeli *vulgas et affluens et vagus auditor* szemében ócskasággá

^{15/a} Mint utólag látom, így magyarázta a kifejezést R. Günther is postumus *Dial.* kommentárjában (Göttingen 1980), 177.

¹⁶ Vö. G. Nenci: *Graecia capta ferum victorem cepit*. Ann. della Scuola Norm. Sup. di Pisa, Classe di lett. e fil., Ser. III., vol. VIII/3 (1978) 1007 skk.; ehhez fűzött észrevételeink: Ant. Tan. 26 (1979) 49 skk. A Brutus idevágó helye (73, 254): *quo uno vincebamur a victa Graecia, id aut ereptum illis est aut certe nobis cum illis communicatum*.

¹⁷ A Levelek Budé-kiadásában, 146; vö. Schanz—Hosius: *Gesch. d. röm. Lit.* I⁴ (München 1927, 465, a Brutusról): «Grabschrift der republ. Beredsamkeit.»

¹⁸ A. Michel: *Le «Dialogue des orateurs» de Tacite et la philosophie de Cicéron*. Paris 1962, 103 sk.

¹⁹ C. O. Brink: *Horace on Poetry*, III. Cambridge 1982. 73 skk.

silányult, amelynek «fésületlenségét» ugyanúgy elviselhetetlennek mondanák, *quam si quis in scaena Rosci aut Turpionis Ambivii exprimere gestus velit* (20, 3).²⁰

Az eddigi szövegegybevetések tapasztalatai kellő óvatosságra inthettek bennünket: véletlenül se hagyjuk magunkat látszólagos párhuzamoktól félrevezetni. A Brutus célja tudvalevőleg a római ékesszólás kibontakozásának nyomkövetése: *nunc reliquorum oratorum aetates et gradus persequamur* (3,122, vö. 5,20 *quando esse coepissent, qui etiam et quales fuissent*; 19,74 *oratorum genera distinguere aetatibus*). Közben Cicero gondosan ügyel a *diserti homines* és az *oratores* közti különbségtételre: a *faex*-ből (69,244) való merítés közben is az utóbbiak felemelkedését és tökéletesedését (36,137 *ascensio, perfectio atque absolutio*) tárja olvasói elé, hogy érzékeltesse azokat a magasságokat, ahova korábban a görögországi, majd a római fejlődés eljutott (36,138 *ut dudum ad Demosthenen et Hyperiden, sic nunc ad Antonium Crassumque pervenimus*, vö. 86,296), — magáról természetesen nem beszél, csak majd a legvégén (81,279 *pauca*; 65,232 *de me alii dicent, si qui volent*). Erre az önelemző részre hivatkozik kifejezetten a Dialogus Messallája (30,3): *notus est vobis utique Ciceronis liber, qui Brutus incipitur, in cuius extrema parte . . . sua initia, suos gradus, suae eloquentiae velut quandam educationem refert. Az fejlődés volt, a római ékesszólás kivirágzása, fokozatos emelkedés, előhaladás, amivel szemben Aper, a modernek szószólója Cassius Severuson kívül senkit sem nevez meg az újak közül (26,7 *detrectasse nominatim antiquos oratores contentus neminem sequentium laudare ausus est*), — hát majd ő (Messalla) nevükön nevezi a mostaniakat, *quo facilius . . . appareat, quibus gradibus fracta sit et diminuta eloquentia*. Fokozatos tehát a császárkori ékesszólás fejlődése is, csak éppen fokozatos visszafejlődés.²¹ Messallát már korábban is foglalkoztatták ennek a «végtelen különbségnek» az okai (15,2 *causae huius infinitae differentiae*), és nem vigasz számára, hogy Görögországban az ékesszólás még végzetesebben aláhanyatlott Aischinészhez és Démosthenészhez képest, mint amennyire a «modern» római szónoklás Cicerótól és Asinius Polliótól visszaesett (15,3 *longius . . . , quam vos ipsi a Cicerone aut Asinio recessistis*, vö. 24,3 *cur in tantum ab eloquentia eorum recesserimus*; ugyanígy 32,5).²²*

A Brutus egyik-másik mondata nemcsak a Dialogusban felfedezhető párhuzamok megvilágítására alkalmas. Például Cicero kijelentése (Brut. 49,182 *volo sciri in tanta . . . re p. maxumis praemiis eloquentiae propositis omnes cupisse dicere, non plurimos ausos esse, potuisse paucos*) nemcsak Maternus záróbeszédének szerves előzménye (Dial. 36,4 *quae singula — vagyis a hajdani res publica «rendzavarásai» — etsi distrahebant rem p., exercebant tamen illorum temporum eloquentiam et magnis cumulare praemiis videbantur*; 36,8 *summa eloquentiae praemia*; 37,1 *praemiis stimulantur*); Claudius Rómájában ugyanúgy hivatkoznak a «régí szónokok» ékesszólásának jutalmaként elnyerhető örök hírnévre (Ann. XI 6,1 *qui famam et posteros praemia eloquentiae cogitavissent*, vö. 7,3 *sublatis studiorum pretiis etiam studia peritura*, mint IV 38,5 *contemptu*

²⁰ A. Gudeman (i. m. 335) csak a «párhuzamot» jelzi.

²¹ A. Michel (Le Dialogue. . . , 72 sk.) ezt a visszafejlődést a császárok ékesszólását tárgyaló híres Annales-fejezet (XIII 3) kapcsán szemlélteti.

²² Az utóbbi helyhez Gudeman ennyit jegyez meg: «Die wörtliche Wiederholung der Frage des Maternus (24, 3) passt nicht recht zu der Fiktion eines improvisierten Gesprächs.» Ahhoz valóban nem illik, de annál inkább a *recessio* tényének sajnálatosan fontos voltához.

famae contemni virtutes),²³ mint ahogy a *studium eloquentiae* Agricola környezetében is egyértelmű volt a *virtus* szolgálatával. Ami az ékesszólásra pályázók hármass felosztását illeti (*cupisse, ausos esse, potuisse*, vö. 69,244; 78,270; 87,299), önkénytelenül is eszünkbe jut az Augustus utódaiként számbajövőök tacitusi megítélése (Ann. I 13,2): *quinam adipisci principem locum suffecturi abnuerent aut impares vellet, vel idem possent cuperentque*. Végül a C. Iulius L. f. utáni szónoknemzedéknek ugyanitt olvasható aposztrofálása (182 ex.: *nec ulla aetate uberior oratorum fetus fuit*) Liviusnak a köztársasági hajdankorba vetített *virtus*-eszményét idézi emlékezetünkbe: *illa aetate, qua nulla virtutum feracior fuit* (IX 16,19), amit még Tacitus is visszasír (Hist. I 3,1): *non tamen adeo virtutum sterile saeculum* . . .²⁴

A legtöbb kommentár számontartja a hasonlóságot a Brutusnak Ser. Galba lángoló ékesszólását tárgyaló része (24,93) és Maternus utolsó beszédének hiányosan hagyományozott eleje (Dial. 36,1 *magna eloquentia, sicut flamma, materia alitur et motibus excitatur et urendo clarescit*) között. Legegyszerűbben Gudeman intézte el a kérdést (aki mellesleg a 40,1. mondattal bezárólag Secundusnak adta volna a szót): «Die Ausführung der Metapher ist zu originell, als dass wir in Cicero Brut. 93 das Vorbild erblicken möchten.»²⁵ Nem is közönséges mintaképpel, illetőleg «utánzással» van dolgunk, és a lacuna különben is lehetetlenül teszi a tüzetes egybevetést. Figyelmünket minden esetben ki kell terjesztenünk a cicerói «minta» (már mint Brut. 24,93 . . . *cum otiosus stilum prehenderat, motusque animi tamquam ventus hominem defecerat, flaccescebat oratio* . . . , *ardor animi non semper adest, isque cum consedit, omnis illa vis et quasi flamma oratoris exstinguitur*) kontextusára is, hogy először magát a kiragadott szövegrészt megérthessük. Cicero az előzményekben Laelius *elegantia*-jának alulmaradását mondja el Ser. Galba erőteljes védői ténykedésével (*vis*) szemben. Maga Laelius is elismeri, hogy Galba ónála «hevesebben lángoló» tehetség (22,86 *in dicendo ardentior acriorque esset*), és a visszaemlékezésből kitűnik, hogy nemcsak a tárgyaláson, hanem már az ott-honi felkészülés közben is «heveskedett» (88 *etiam in meditando vehementem atque incensum fuisse*). Mindenesetre tűzbe hozta a bírakat (23,89 *inflammare*) és máskor is nagyon nehéz helyzetből vágta ki magát szónoki erejével (90 *isque se tum eripuit flamma*). Ez a tehetség azonban nem törődött szónoklatainak írásbeli megörökítésével (24,92 ex.), — és ezután következik a Brutustól firtatott kérdés magyarázata (24,93): Galba lelkesültségének lángját alkalomadtán magasra szította tehetségének tudata vagy a sérelem (*quem fortasse vis . . . et naturalis dolor dicentem incendebat*), de ha csak úgy ráérő idejében, a tüzet tápláló *ventus* nélkül ragadott tollat, szónoki heve lelohadt, ereje elpetyhüdt, *flaccescebat oratio*. Ha az ímént még lángszavú szónok egyszer leül, kellő *prudencia* híján kialszik a *flamma oratoris*.

Maternus-Tacitus korában kinek jutott volna eszébe, hogy gyújtó hatású, politikai töltésű szónoklatait utólag közreadja? Csakis annak, aki *ilyet* tarthatott, — vagyis senkinek. Maradt a történeti visszapillantás, a bölcs rezignáció és a fölényes irónia.

²³ A Dialogus és a történeti művek közti viszonyról l. A. Michel fontos megállapításait: *Le Dialogue*. . . 84 sk.

²⁴ Vö. A. Michel: i. m. 202 sk.

²⁵ I. m. 465. — A legújabb «értelmezés» szerint *magnā eloquentia* . . . *materiā*-t kel-lene olvasnunk, vö. *Gnomon* 56 (1984) 511.

Most olvassuk tovább Maternus okfejtését (36,1 sk.): . . . *urendo clarescit. Eadem ratio in nostra quoque civitate antiquorum eloquentiam provexit. Nam etsi horum (i. e. nostrorum) quoque temporum oratores ea consecuti sunt, quae composita et quieta et beata re p. tribui fas erat* (mennyi félreértés adódott a *fas*-nak *nefas*-ra való «javításából» is!), *tamen illa perturbatione ac licentia plura sibi adsequi videbantur, cum mixtis omnibus et moderatore uno carentibus tantum quisque orator saperet, quantum erranti populo persuaderi poterat* . . . Olvassuk hozzá Gudeman kommentárját²⁶ is: «Der ganze Ausdruck . . . kennzeichnet einen Sprecher, der mit dem Kaisertum als einem *fait accompli* sich zufrieden erklärt²⁷ und die daraus notwendig sich ergebenden kulturellen Konsequenzen mit in den Kauf nimmt.» Szegény Maternust hogy lehetett ennyire félreérteni? Úgy, hogy sem Gudeman, sem sokan mások nem érezték ki a Tacitus szavaiban rejlő iróniát.

Ha pedig most valaki nem csekélyebb dolgot kérne tőlem számon, mint az irónia *bizonyítását*, akkor állításom valószínűsítéséül a Brutus közismert — és Tacitustól (30,3) kifejezetten idézett — zárófejezetének közvetlen előzményét hoznám fel, amelynek a Dialogus értelmezésében való felhasználásáról nincsen tudomásom. Ez a betét (292—299) a *tetőpont* — azaz saját maga — felé haladó Cicero Hortensius-portréja előtti kitéréshez (az atticizmus bírálatához) kapcsolódik: Atticus — *quoniam iam ad perorandum spectare videtur sermo* (85,252) — kifejti, hogy a római szónokok felmagasztalását, mint például a derék Catónak Lysiasszal és Thukydidésszel való összehasonlítását barátok közt is túlzásnak, *bella ironia*-nak (85,293; 86,296 *germana ironia*) érzi. Függetlenül attól, hogy Cicero válasza (87,298 sk.) kielégítő-e vagy sem, az irónia hatszoros emlegetése néhány mondaton belül talán nemcsak a cicerói dialógus megértéséhez járul hozzá, hanem a tacitusiéhoz is.

Ezek után nem lehet célunk mindazoknak a részletmegfigyeléseknek az elisméltése, amelyeket PWRE-cikkünkben²⁸ felsorakoztattunk. A cicerói Brutus Caesar-dicséretére (72,253 = Dial. 21,5), ugyanakkor a Caesarnak szóló, Brutustól és Atticustól feltehetőleg nem mindenben helyeselt pesszimista, sőt kihívó megjegyzésekre²⁹ gondolva csak egyetlen cicerói párhuzamot folytassunk: Tacitus és senatortársai az *optimus princeps*-et és a *beatissimum saeculum*-ot egymás között talán olyan *jónak* és *boldognak* mondogathatták, mint annak idején Cicero Caesart és egyeduralmát például egy biztonságosnak érzett magánlevél (Att. XII 51,2) fedezékében: *optimi civis, sed ita optimi, ut tempora, quibus parere omnes politici praecipiant*, és alkalmasint nem tehettek okosabbat, mint amit Cicero tanácsolt (Att. XIII 31,3): *semiliberi saltem simus, quod assequemur et tacendo et latendo*. Ami pedig az Agricolából kicsendülő megnyugvást, a *principatus* és a *libertas* örvendetes «vegyítését» illeti, Aper, a Dialogus legmarkánsabb szereplője nemcsak a súlyos mondanivaló és a tet-szetős forma egyesítését dicséri korának szónoki művészetében (23,6), hanem — tirádájának legvégére hagyva — a *libertas* «temperálását» is, amiről az irigy kortársak talán hallgatnak, de majd az utókor megmondja az igazat (*verum dicturi sint posteri nostri*).

²⁶ I. m. 466.

²⁷ Vö. Dial. 40, 3 *certo imperio contenta*.

²⁸ Suppl. XI 436 skk.

²⁹ Vö. M. Gelzer: Ciceros Brutus als politische Kundgebung. Philol. 93 (1938) 128 skk. = KleineSchriften, II. (Wiesbaden 1963) 248 skk.; E. A. Robinson: The date of C.-s Brutus. Harv. Stud. of Phil. 60 (1951) 141 skk.